Shivaji College of Arts
Hingoli

'नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मक...
स्वरुप आणि चिकित्सा'

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार
महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

संपादक
डॉ. मारोती कसाब
मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

सहसंपादक
डॉ. अनिल मुंढे
मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

Assistant Professor
Shivaji College,Hingoli.
Tq.& Dist.Hingoli.(MS.)

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड

204

Shivaji College of Arts Hingoli

ISBN No. 978-81-958253-6-3

'नव्वदोत्तरी स्त्री आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

मुख्यसंपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंढे

प्रकाशक

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (खु.) नांदेड ३ ४३१६०५

मो. ९६२३९७९०६७

www.wiidrj.com

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)

९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : ११ सप्टेंबर२०२२

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ४७५/-

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः

जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही

Shivaji College of Art's Hingoli

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
०१.	संपादकीय	डॉ. मारोती कसाब डॉ. अनिल मुंढे	०७
०२.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्री आत्मकथने : स्वरुप आणि विशेष	सुगावे बालाजी चंद्रकांत	१२
०३.	आत्मचरित्र वाङ्.मय लेखन: स्वरूप व प्रेरणा	प्रा. डॉ. अनिल मुंढे	१६
०४.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्री आत्मकथने	बाबुराव चोखाजी पाईकराव	२३
०५.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन : साम्य भेद	प्रशांत झिपरू तायडे प्रा. डॉ. सतीश मस्के	३१
०६.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने: स्वरुप व चिकित्सा	प्रा. संतोष खंडोजी माळवटकर	४१
०७.	आत्मचरित्र व आत्मकथा यातील साम्य भेद	प्रा. नवनाथ निवृत्ती बेंडे	४८
०८.	"नव्वदोत्तरी दलित स्त्री आत्मकथनांचा विवेचक अभ्यास : आयदान"	सुगावे बालाजी चंद्रकांत	५६
०९.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन: साम्य भेद	प्रा. डॉ. विजयकुमार खंदारे	६०
१०.	भटक्या विमुक्त जमातीतील स्त्री जीवनाचे दाहक वास्तव: "तीन दगडाची चूल"	प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिश्चंद्र गित्ते	६७
११.	आत्मकथन : स्वरुप आणि विशेष	प्रा. मिलींद एस. ठोकळे	७६

206

Shivaji College of Arts Hingoli

१२	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने	डॉ. भूषण प्रदीप देशमुख डॉ. वंदना स. भोयर	८१
१३.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन स्वरूप वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. नाथराव ज्ञानोबा गरजाळे	९०
१४.	आत्मचरित्र : स्वरुप आणि संकल्पना	अनंत उ. मोगल डॉ. राजाराम अ. झोडगे	९८
१५.	आत्मकथन लेखनाची वैशिष्टये	प्रा. डॉ. सावंत दत्तात्रय सदाशिव	१०६
१६.	नव्वदोत्तरी दलित स्त्री आत्मकथनांचे स्वरुप आणि विशेष	डॉ. कैलास सोनू महाले	११४
१७.	‘जगले जशी’ नाट्य कलावंत म्हणून घडण्याचा प्रवास	डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे	१२०
१८.	नव्वदोत्तरी काळातील दलित स्त्रियांची आत्मकथने	प्रा. सौ. कांबळे एस. एस.	१३१
१९.	‘मास्तरांची सावली’ या आत्मकथनातील दारिद्र्याचे वर्णन	सुरेखा भगवानराव आगळे	१४१
२०.	आत्मकथन : स्वरूप आणि विशेष	प्रा. डॉ. संतोष जगन्नाथ जाधव	१५०
२१.	आत्मचरित्र आणि आत्मकथन साम्यभेद	प्रा. डॉ. सिंधू बाबाराव सोलापुरे	१५५
२२.	‘आयदान’ कोकणातील दलित स्त्रियांच्या व्यथेचे चित्रण करणारे आत्मकथन	डॉ. रेखा गणेशराव वाडेकर	१६०
२३.	‘मी वनवासी’ सिधुताई सपकाळ यांची अजब जीवनगाथा	प्रा. सुषमा बालाजी पांचाळ	१६९

Shivaji College of Arts ... Hingoli

'जगले जशी' नाट्य कलावंत म्हणून घडण्याचा प्रवास

डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे

शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली.

आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार इतर वाङ्मय प्रकाराच्या मानाने कमी प्रमाणात लिहिलेला पहावयास मिळतो. आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन या संकल्पना जवळपास एकाच अर्थानेवापरल्या जातात. मराठीमध्ये चरित्र लेखनाची प्राचीन परंपरा आहे. 'लीळाचरित्र' पासून मराठीमध्ये चरित्र लेखनाला सुरुवात झाली. पण आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार अलीकडच्या काळातील आहे. इंग्रजांच्या आगमनानंतर अनेक वाङ्मय प्रकाराची ओळख मराठी साहित्यिकांना झाली आणि त्या धरतीवर मराठीतही लेखन झालेले दिसते. रा.ग. जाधव यांनी आत्मचरित्र म्हणजे काय? हे मराठी विश्वकोशाच्या दुसऱ्या खंडात सांगितले आहे. ते म्हणतात, "आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे व तदनुषंगाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखकाने लेखन रूपाने घडविलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय." मराठीमध्ये आधुनिक अर्थाने जे आत्मचरित्र लिहिले गेले त्यात दादोबा पांडुरंग यांचे 'आत्मचरित्र' (१८७२) आणि बाबा पद्मनजी यांचे 'अरुणोदय' हे आत्मचरित्र (१८८८) आहे. इथून पुढे अनेकांनी आत्मचरित्र लिहिले. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार सर्व दूर झाला. त्यामुळे खेड्यापाड्यातला वाडी तांड्यातला तरुण शिक्षण घेऊ लागला. त्यातूनच नवीन लेखक उदयास आले. ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी इत्यादी वेगवेगळया वाङ्मय प्रवाहातून मोठ्या प्रमाणावर साहित्य निर्मिती झाली. याच काळात मराठीमध्ये आत्मकथनेही मोठ्या प्रमाणावर लिहिली गेली. त्याला वाचकांचा प्रतिसाद ही चांगला मिळाला. आत्मकथन हे कोणालाही उपदेश करण्यासाठी लिहिलेले नसतेतर, स्वतःची जडणघडण, आपण जगलेले जीवन, आलेल्या अडीअडचणी, त्यातून काढलेला मार्ग आणि मिळवलेले यश हे कोणालातरी सांगण्याची माणसाची उपजतच प्रेरणा, प्रवृत्ती आहे. त्यातूनही आत्मकथने लिहिली गेलेली दिसतात. प्र. के. अत्रे आत्मचरित्र लेखनाबाबत म्हणतात, "आपले महात्मे जगाला सांगण्यासाठी

मी हे आत्मचरित्र लिहिले नाही; पण सामान्य माणसांना प्रेरणा देण्यासाठी म्हणून किंवा आश्वासन देण्यासाठी लिहिलेले आहे."[१] यशस्वी व्यक्तीच्या जीवनाबद्दल सामान्य माणसाला नेहमीच कुतुहलअसते. त्यांनी मिळवलेले यश कोणत्या परिस्थितीतून मिळवले हे वाचकाला जाणूनघ्यायला आवडते आणि याच प्रेरणेतून आत्मचरित्राचे लिखाण आणि वाचन मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसते. प्रा. आनंद यादव यांच्या मते, "आत्मचरित्रे इतर कोणत्याही प्रेरणांनी लिहिलेली असली तरी त्या काळातील मानवी समाजाचा इतिहास समजून घेण्याच्या दृष्टीने कच्ची सामग्री म्हणून ती महत्त्वाची असतात. हे विसरता येत."[२] म्हणजे आत्मचरित्र किंवा आत्मकथन हे केवळ त्या त्या व्यक्तीचं जगणं नसतं तर तो ज्या काळात, समाजात, वातावरणात राहत असतो त्या संपूर्ण समाजाचा तो इतिहासच असतो. म्हणून आत्मचरित्राचा अभ्यास म्हणजे एका अर्थाने त्या समाजाचा अभ्यासच म्हणता येईल.

लालन सारंग या कोणी लेखिका नाहीत तर, त्या एक नाट्यकलावंत आहेत. नाट्य कलावंत, गृहिणी, निर्माता, उद्योजक, हॉटेल व्यवसायिक म्हणून त्यांनी केलेला प्रवास नक्कीच अचंबित करणारा आणि सामान्य माणसाला प्रेरणा देणारा आहे. त्यांचे 'जगलेजशी' हे आत्मचरित्र २८ ऑगस्ट १९९२ साली प्रकाशित झाले. २०१३ साली त्याची दुसरी आवृत्ती निघाली. हे आत्मचरित्र म्हणजे लेखिकेचे सहज असे बोलणे आहे. नाट्य कलाकार रंगमंचावर सहज प्रेक्षकांशी बोलतो, तशाच या सहज अशा गप्पा आहेत. त्यामुळे यात औपचारिकता नाही. या आत्मचरित्रामध्ये बऱ्याचवेळेस सलगता पाहायला मिळत नाही. काही प्रसंग मागे पुढे झालेले आहेत. काही प्रसंगांची पुनरावृत्ती झालेली आहे. असे असले तरी त्यात एक सहजता पाहायला मिळते. जसं जीवन त्या जगल्या तसेच त्यांनी मांडले आहे. अंतरिक गरजेतून हे लिखाण झाले आहे. या आत्मकथनाला विजय तेंडुलकर यांची प्रस्तावना लाभली आहे. यावरून याचे मोल समजते. तेंडुलकर म्हणतात, "या पुस्तकातले लिहिणे हौसेने नव्हे. कोणी मागितले म्हणून लिहिले असेही हे लिहिणे नाही. एका 'आतल्या' निकडीतून हे लिहिणे स्फुरले आहे. आणि हीनिकडच लालन सारंग यांना आणखी लिहायला लावते आहे.

मुळात हे 'लिहिणे' ही नव्हे, हे स्वतःशी बोलणे आहे. असे या लेखनाच्या वाचनाने वाटते. न सापडणारे काही शोधताना गृहिणी स्वतःशी बोलते तसे कशाच्या तरी शोधात चाललेले हे 'बोलणे' आहे. हा शोध आहे आणि हे बोलणे आहे."[३]

लालन सारंग या एक संवेदनशील कलावंत आहेत. आपल्या भूमिकेशी त्या इतक्या एकरूप होतात की कधीकधी वास्तव जीवन आणि नाटकातील भूमिका यांची सरमिसळ होते. त्यावेळी मानसिक ताणतणावही सहन करावा लागतो. कलावंत एकाच वेळेला अभिनयही करत असतो व ती भूमिकाही जगत असतो. त्यामुळे वास्तव जीवनात त्याची मानसिक ओढाताण होते, जीवनातील स्थैर्य नाहीसं होतं, नैराश्य वेढून टाकतं. अशाच मानसिक ओढाताणीचा आणि नैराशांचा सामना लालन सारंग यांना देखील करावा लागला आहे. आपल्या वाट्याला जे आले ते सांगणे त्यांना महत्त्वाचं वाटतं म्हणून त्या निकडीतूनच त्यांनी 'मी आणि माझ्या भूमिका'हा एकपात्री निवेदनात्मक कार्यक्रम केला. आपल्या जीवनातील घटना प्रसंग त्यांनी या कार्यक्रमातून दाखवले आहेत. या कार्यक्रमाला प्रेक्षकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. देश-विदेशात याचे प्रयोग त्यांनी केले. हा कार्यक्रम म्हणजेच त्यांचं आत्मकथन आहे. नंतर हेच पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध झालेले आहे.

नाटक हा कलाप्रकार दृश्य श्राव्य आहे. जेवढं नाटक आपण पडद्यावर पाहतो त्याच्या कितीतरी अधिक ते पडद्यामागे घडत असते. नाट्य रंगभूमीची खरी ओळख या आत्मकथनातून होते. हौशी रंगभूमी ते व्यावसायिक रंगभूमी असा लेखिकेचा प्रवास झाला आहे. या प्रवासात बऱ्याच बऱ्या वाईट घटना घडलेल्या आहेत. ज्यातून त्या शिकत केल्या, अनुभव गाठीशी बांधत गेल्या. काही भूमिका त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणाऱ्या ठरल्या या सर्वांचे संचित म्हणजे हे लेखन होय. आयुष्याच्या शेवटी शांतपणे, निकोपपणे त्या आपल्या आयुष्याकडे पाहतात. तेंडुलकर यांच्या मते, "कोणाच्या बोलण्यात गुंतावे तसे आपण या पुस्तकात गुंततो. एका वेगळया जगात पोहोचतो. हे जग एका मनाचे जग आहे. आणि हे मन एका प्रोढसमजुतीने, निकोपपने, स्थिरपणे आणि शांतपणे आपल्या गतायुष्याकडे पाहते आहे. एका प्रमाणात चिकित्सेचा धीटपणाही त्यांच्याकडे आहे. कधी आत्मचिकित्साजी सर्व चिकित्सेत अधिक बिकट या

पुस्तकात भेटते आणि एका अभिनेत्रीच्या लेखनात असे काही प्रत्ययाला यावे, यांने आपण चकित होतो."[४] एका संवेदनशील मनाचा हा प्रवास आपल्याला अस्वस्थ करतो. वाङ्मयीन मूल्यही या आत्मकथनाला प्राप्त झाले आहे. आत्मकथनातून त्या व्यक्तीची जडणघडण जशी कळते तसेच तो ज्या वातावरणात राहतो त्या समाजाचा पटही त्यातून चित्रित होतो. त्यामुळे या आत्मकथनातून नाटक लिहून झाल्यापासून ते रंगभूमीवर सादर होईपर्यंतच्या सर्व घटना घडामोडी आलेल्या आहेत. रंगभूमीवरील सर्व बारकावे, नाटक सादर करतानां येणाऱ्या अडी-अडचणी या सर्वांचे दर्शन या आत्मकथनातून घडते. १९६५ते १९९०या काळात बदलत गेलेली रंगभूमी आत्मकथनातून चित्रित झाली आहे.त्यांच्या मते नाटक हे कोणाहीएका व्यक्तीचेकाम नाही, तर हे एक टीमवर्क आहे. यात कलाकाराची भूमिका जशी महत्त्वाची आहे तसेच इतर घटकही तेवढेच महत्त्वाचे ठरतात. त्या म्हणतात, "नाटकाचा प्रयोग उत्कृष्ट व्हायचा असेल तर त्यात लेखनाचा, दिग्दर्शनाचा, कलावंताच्या अभिनया बरोबर पडद्यामागे काम करणाऱ्या रंगमंच कर्मचाऱ्यांचा सहभाग तितकाच महत्त्वाचा असतो.

अगदी बारीकसारीक गोष्टीसुद्धा नीट ठेवल्या गेल्या नाहीत तर रंगमंचावर कलावंताला त्याचा त्रास होतो. वेळेवर पडदा न उघडणे, पार्श्वसंगित कर्कश होणे, रंगमंचावरील फोन वेळेवर न वाजणे, रंगमंचावरील साहित्य जाग्यावर न सापडणे, या सगळ्यांचा कलावंताच्या कामावर परिणाम होत असतो."[५] त्यामुळे नाटकाची यशस्वीता ही कोणाही एका व्यक्तीच्या हातात नसते. नाटक म्हणजे टीमवर्क आहे. त्यामुळे नाटकाचा प्रत्येक प्रयोग हा नवीन असतो असं म्हटल्या जातं. नाटक हे प्रत्यक्ष रंगमंचावर घडत असतं. आयत्या वेळेला काही घोटाळा झाला तर कलाकारांना तिथं समय सुचकता दाखवावी लागते. खऱ्या अर्थाने तिथेच अभिनयाचा कस लागतो. असे अनेक प्रसंग लालन सारंग यांच्या आयुष्यात आलेले आहेत. एक कलावंत म्हणून त्या कशा घडत गेल्या यांचीही कथा आहे.

लालन सारंग यांचा जन्म २६ डिसेंबर १९४१ रोजी गोव्यात झाला ते सात जण भाऊ-बहीण होते. वडील लॉन्ड्रीत काम करत असत. घरची परिस्थिती अगदी बेताची होती. तरीही त्या म्हणतात, बालपण खूप

Shivaji College of Arts Hingoli

आनंदी गेले. आहे त्या परिस्थितीत सामावून घ्यायची सवय त्यांना लहानपणा पासूनच होती. वडील खूप शिस्तीचे होते. तीच सवय त्यांच्याही अंगी बानली आहे. अभ्यासात त्या हुशार होत्या. शिष्यवृत्तीची परीक्षा पास झाल्यामुळे त्यांना महिना आठ रुपये शिष्यवृत्ती मिळत असे. ती आपल्या आईला घर खर्चासाठी देत असत. एस.एस.सी. पर्यंतचे शिक्षण फ्रीशिप वर झाले. नंतर त्यांनी ठरवले की आपल्या शिक्षणाचा भार आई-वडिलांवर टाकायचा नाही नोकरी करून पुढचे शिक्षण घ्यायचे. त्या पद्धतीने त्यांनी नोकरी करत करत पुढचे शिक्षण घेतले. त्यांना अभिनयाची विशेष आवड होती असं नाही किंवा आपण नाटकात काम करावे असेही त्यांनी कधी ठरवलं नव्हतं. घर संसार करावा ही त्यांची साधी सरळ इच्छा होती. एकदा कॉलेजमध्ये नाट्य स्पर्धेची नोटीस लागलेली असताना त्यांना वाटतं की आपणही नाटकात काम करावे आणि त्या आपलं नाव देतात. आपली निवड होईल की नाही याची त्यांना शाश्वती नसते; पण नाटकासाठी त्यांची निवड होते आणि इथूनच त्यांच्या नाट्यकलावंत म्हणून जीवनाला सुरुवात होते. महाविद्यालयात असताना नाट्य स्पर्धेत, गॅदरिंग मध्ये त्यांनी अनेक नाटकातून भूमिका केल्या. तेंव्हाच त्यांची ओळख कमलाकर सारंग याच्याशी झाली. कमलाकर हे स्वतः नाटके बसवत असत. त्यांची 'ललित कला साधना' नावाची संस्था होती. दोघाची मैत्री आणि नंतर प्रेम जमतं त्याचं रूपांतर नंतर लग्नात होते. त्यांच्या संसारी जीवनाला सुरुवात होते. कमलाकर सारंग हे आपल्या आई-वडिलांचा एकुलता एक मुलगा असल्यामुळे घरची जिम्मेदारी त्यांच्यावर असते. त्यामुळे घरच्या जबाबदाऱ्या त्यांना पार पाडाव्या लागतात. एक पत्नी, सून, मुलगी, आई ह्या सर्व भूमिका लालन सारंग यांना लग्नानंतर पार पाडाव्या लागतात. आणि उत्तम रीतीने त्या पारपाडतात. स्वयंपाकाची तर त्यांना हौस आहे. उत्तम स्वयंपाक करून दुसऱ्यांना तो खाऊ घालण्यात त्यांना आनंद मिळतो. नाटकात काम करत असताना देखील त्या घरात स्वयंपाक करतात. याविषयी प्रेक्षकांना नेहमीच उत्सुकता आणि आश्चर्य वाटते. एक नाट्य कलावंत ते उत्तम गृहिणी या दोन्ही आघाड्यावर त्या सरसठरतात. नाटक, नोकरी आणि घर अशी त्यांची तारेवरची कसरत सुरू असते. कमलाकर सारंग यांचाही नाट्य क्षेत्रात जम बसलेला असतो. म्हणून त्या १९६७ साली आपली टाटा सर्विसेस मधील नोकरी सोडतात. नंतर

Shivaji College Hingoli

त्यांना अत्रे थिएटर्सची ऑफर येते आणि ती ऑफर त्या स्वीकारतात. आता त्यांचा प्रवास हौशी रंगभूमी कडून व्यावसायिक रंगभूमीकडे होतो. अत्रे थिएटर्सच्या 'डॉ. लागू', 'तो मी नव्हेच', 'मी मंत्री झालो', 'लग्नाची बेडी' या [illegible] नाटकातून त्या भूमिका करतात. प्रयोगाच्या निमित्ताने त्यांना घरापासून बरेच दिवस दूर राहावे लागत असे. त्यावेळी त्यांचा मुलगा राकेश हा लहान होता. एक आई म्हणून त्यांना वाटते की, आपण आपल्या मुलाला वेळ देऊ शकत नाही. नाटकाच्या दौऱ्यावर असताना आलेले भले बुरे अनुभव, कराव्या लागणाऱ्या तडजोडी, भेटलेले नवीन सहकारी या सर्वांचे चित्र या आत्मकथनातून आले आहे. बऱ्याच वेळेला अनेक कठीण प्रसंगातून जावं लागतं. असे बरेच किस्से त्यांनी सांगितले आहेत. प्रत्यक्ष रंगभूमीवर आपण प्रेक्षक म्हणून जे नाटक पाहतो. त्याच्यापेक्षा कलावंताचं वेगळं असं जीवन, रंगभूमीचं वेगळं जग जवळून पाहायला मिळते. एकदा असंच त्या नाटकाच्या दौऱ्यावर असताना एका कलावंताचा मृत्यू होतो ते प्रेत घेऊन परतीचा प्रवास त्यावेळची मनस्थिती या सर्वांचे चित्रण आले आहे. दुसरा एक किस्सा उदगीरच्या प्रयोगाचा सांगितला आहे. पावसामुळे उदगीरचा 'सखाराम बाईण्डर' या नाटकाचा प्रयोगरद्द करावा लागतो. पण प्रेक्षकांना नाटक पाहायचं असतं. ते सर्वजनप्रेक्षकांना समजावून सांगतात की आता प्रयोग करणं शक्य नाही पण प्रेक्षक ऐकण्याच्या मनस्थितीत नसतात. त्यांचं म्हणणं असतं तुम्ही आमच्या समोर बसा आम्ही तुम्हाला पाहतो. असा अतिशय वाईट अनुभव त्यांना येतो. काही वेळेस एखादी वाईट घटना घडलेलेली असते. मन:स्थितीठीक नसताना सुद्धा प्रयोग रद्द करता येत नाही म्हणून सादर केलेले नाटक, तेव्हाची मनःस्थिती या सर्वांचे बारकाईने चित्रन केले आहे. यातून नाट्य कलावंताच्या जीवनाचा परिचय घडतो. सततच्या फिरतीमुळे त्यांना पुढे पाठदुखीचा त्रास सहन करावा लागतो हा त्रास आयुष्यभर त्यांना सोबत करतो.

प्रत्येक यशस्वी व्यक्तीच्या आयुष्यात अशा काही घटना, घडामोडी घडलेल्या असतात की, ज्यामुळे त्याच्या संपूर्ण आयुष्याला कलाटणी मिळालेली असते. अशाच काही घटना लालन सारंग यांच्या आयुष्यातही घडल्या आहेत. १९७२ साली त्यांना तेंडुलकरांच्या 'सखाराम बाईण्डर' या

Shivaji College, Hingoli

नाटकात चंपाची भूमिका मिळाली. ही भूमिका त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारी ठरली. एक कलावंत म्हणून त्यांच्यासाठी आत्तापर्यंतच्या भूमिकेपेक्षा वेगळी, आव्हानात्मक अशी ही भूमिका होती. या भूमिकेबद्दल त्या म्हणतात, "तेंडुलकरांनी रेखाटलेली व्यक्तिरेखा रंगमंचावर सादर करणं हे कलावंताला आव्हानच ठरतं. त्यांची अर्थपूर्ण, थोडक्या संवादांत भरपूर काही सांगून जाणारी वाक्यरचना त्यांच्या सर्वच नाटकात आढळते. त्या वाक्यरचनेचा तोल कलावंतांना जाणीवपूर्वक सांभाळावा लागतो. तेंडुलकरांच्या चंपा, विमल, बेबी, सरिता या सगळ्या व्यक्तिरेखा रंगवताना मला हे प्रकर्षाने जाणवलं."[६] कलावंत म्हणून स्वतःला सिद्ध करण्याची एक संधी म्हणजे तेंडुलकर यांच्या नाटकातील भूमिका म्हणून त्याकडे त्या पाहतात. इथे कलावंताचा कस लागतो. 'सखाराम बाईण्डर' या नाटकातील चंपाची भूमिका म्हणजे त्यांच्या आयुष्यातील मैलाचा दगड ठरते. या भूमिकेने त्यांना बरंच काही दिलं, खूप शिकायला मिळालं, मनस्तापही झाला. तेरा प्रयोग झाल्याच्या नंतरसेंसॉरने हे नाटक अश्लील म्हणून त्याच्यावर बंदी घातली. यासाठी लेखक, निर्माता, दिग्दर्शक यांनान्यायालयात धाव घ्यावी लागली. या काळात त्यांना खूप मानसिक त्रास, टीका सहन करावी लागली. त्यांच्यावर अनेक आरोप झाले, तर दुसरीकडे त्यामुळे त्यांना प्रसिद्धी मिळाली. त्यांच्या मुलाखती छापून येऊ लागल्या. शेवटी न्यायालयात त्या केस जिंकल्या. आणि पुन्हा 'सखाराम बाईण्डर' चे प्रयोग सुरू झाले. त्या आपल्या या भूमिकेबद्दल म्हणतात, "चंपाने मला माझ्यातला कलावंत दाखवून दिला. स्वतःच्या हक्कासाठी जिद्दीने लढत देण्याची ताकद दिली. आणि मुख्य म्हणजे माणसं ओळखण्याची दृष्टी दिली. जगण्याची इर्षा दिली."[७] म्हणजे कलावंत म्हणून त्या घडत होत्या. व्यक्तिमत्व अधिक प्रगल्भ होत होतं. एक अभिनेत्री म्हणून सगळीकडे नावलौकिक झालाहोता. आर्थिक स्थैर्यही त्यांना मिळालं. एकूणच जीवनामध्ये थोडे स्थैर्य निर्माण झाले. अशातच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला कलाटणी देणारी दुसरी एक भूमिका त्यांनी केली. ती म्हणजे श्री. ना. पेंडसे यांच्या 'रथचक्र' या नाटकातील 'ती'ची भूमिका. 'रथचक्र' या कादंबरीवरून 'रथचक्र' हे नाटक करायचे ठरले. कमलाकर सारंग हेच नाटक बसवणार होते. त्यांची संस्था 'कलारंग' तर्फे हे नाटक

बसवण्यात आले. या नाटकातील प्रमुख भूमिका 'ती'ची लालन सारंग यांना मिळाली. हे एकशोकात्म नाटक आहे. नवरा 'ती' ला एकटीला सोडून संसाराच्या सर्व जबाबदाऱ्या टाळून मोनी बाबा म्हणून पळून गेलेला असतो. मुला बाळाची, संसाराची सर्व जबाबदारी तीवर येऊन पडते. यातून तिचं जगणं म्हणजे निव्वळ भोगणंठरतं. या भूमिकेने त्यांना खूप प्रसिद्धी मान मरातब दिला. एक कलाकार म्हणून त्या भरून पावल्या. त्यांची सगळीकडे वाहवा झाली. याची एक आठवण म्हणून त्या म्हणतात, "'ती'न मला कलावंतम्हणून खूपच नाव दिलं. समाधान दिलं. माधव गडकरी यांनी 'मुंबई सकाळ' मधल्या 'चौफेर' मध्ये, "श्रीमती लालन सारंग यांच्या नाट्य जीवनातील 'ती'ची भूमिका म्हणजे एक सोनेरी पान आहे. उत्कृष्ट कादंबरीतील नायिकेचे प्रभावी दर्शन पाहण्यासाठी तरी हे नाटक प्रत्येकाने पाहायलाचहहवे." या वाक्यांनी माझा गौरव केला."[८] एक कलावंत म्हणून यापेक्षा अजून काय पाहिजे असतं एका कलाकाराला. 'रथचक्र' चे खूप प्रयोग त्यांनी केले. नंतर 'रथचक्र' वर दूरदर्शनवर हिंदी आणि गुजराती मध्ये मालिका सुद्धा काढण्यात आली. या दोन्ही भाषेतील मालिकेत 'ती'ची भूमिका त्यांनीच केली. तोही वेगळा असा अनुभव त्यांनी घेतला; पण मालिकांमध्ये काम करण्यापेक्षा नाटकांमध्येच काम केल्याचं समाधान अधिक आहे असे त्या म्हणतात. या अभिनयाबद्दल त्यांना फिल्म फेअरची तीन अवॉर्ड्स मिळाली. खूप प्रसिद्धी मिळाली. जेंव्हा एखाद्या नाटकाचे अनेक प्रयोग होतात तेव्हा ती भूमिका त्या कलाकारांच्या आंगवळणी पडते. वैयक्तिक जीवन व नाटकातील भूमिका यामध्ये एक आंतर असतंहे भान कलाकाराला नेहमीच असतं; पण लालन सारंग यांच्या बाबतीत मात्र 'रथचक्र' मधील 'ती'ची भूमिका करत असताना उलट होतं. बरेच प्रयोग झाल्यानंतरही 'ती'च्या यातना त्यांना सहन कराव्या लागू लागल्या. तिच्या यातनांची सवय त्यांना झाली नाही. 'रथचक्र' चे जसजसे प्रयोग होत होते, तस तशी त्यांची अस्वस्थता वाढत होती. तिच्या भूमिकेने त्यांचं अस्तित्व वेढून टाकलं होतं. त्या या भूमिकेविषयी म्हणतात, "रथचक्र चे जसजसे प्रयोग होत होते तसतशी खरंतर 'ती'च्या यातनांची मला सवय व्हायला हवी होती. रंगभूमीवर असेपर्यंत यातना दाखवून प्रयोग संपताच मी माझ्या स्वतःत यायला हवं होतं. पण त्या नाटकाचे हिशोबच उलटे होते. माझ्या नकळत मी 'ती'च्यात गुंतले होते. जणू 'ती'चे भूत माझ्या मानेवर स्वार झालं होतं. माझ्या खाजगी जीवनात माझ्या नकळत लालन

[illegible] कधी कधी होत, मी ती होऊ लागले होते."[१४] तीच्या भूमिकेशी [illegible] समरस झाल्या की, त्यांना वैयक्तिक जीवनात उसंत नाही. [illegible] जीवनातही ती डोकावू लागली. स्वतःची आणि तिच्या [illegible] त्या तुलना करू लागल्या. आपल्या मुलांसाठी त्यांनी नोकरी [illegible]. त्यांचे संपूर्ण संसारी जीवन यामध्ये उलगडून निघाले. [illegible] ती त्यांच्या मानगुटीवर स्वार होऊ लागली. हे [illegible] की एक स्त्री [illegible] असतानाच [illegible] आता [illegible] भूमिका [illegible] त्यांना [illegible] होऊ लागल्या. म्हणून [illegible] त्यांना [illegible] जीवनाचे [illegible] आणि काय [illegible]. तीच्या भूमिकेविषयी त्या म्हणतात, "[illegible] स्थान दिले. परंतु [illegible] म्हणजे माझा [illegible] लागला. [illegible] या दोन वर्षांच्या [illegible] 'वाडेकर' [illegible] ह्यासारखा भूमिका [illegible] काढून [illegible] 'पारध' व [illegible] राहील. परंतु [illegible] आहे."[१५] यातून [illegible] हे समजते. याचा [illegible] एक भूमिका त्यांच्या जीवनाशी [illegible] मध्यमवर्गीय स्त्री आणि [illegible] हे नाटक [illegible] जीवन आणि नाटकातील [illegible] जीवन यांची तुलना [illegible] त्यांच्या [illegible] मध्यमवर्गीय सुखवस्तू घरातील [illegible] या नाटकातून मांडले आहेत. हे सर्व प्रश्न त्यांना त्यांच्या जीवनातील [illegible] आहेत. [illegible] एक अस्वस्थता नेहमीच

...ll College of ... Hingoli

लागून राहते. आपल्या आणि सरितेच्या जीवनाची सतत तुलना त्या करतात. कितीही नाही म्हटलं तरी घरामध्ये स्त्रीला मिळणार दुय्यम स्थान, एक नाट्य कलावंत असून देखील स्वतःलाही जगावं लागतं याचा त्रास त्यांना होतो. नाटकातील भूमिका आणि वैयक्तिक जीवन यांच्यातील सीमारेषाच नाहीशी होते. आणि एक असमाधान, नैराश्य त्यांच्या मनाला वेढून टाकतं. याचा खूप त्रास त्यांना सहन करावा लागतो. यातूनच त्यांच्या मनामध्ये आपण जगलेलं जीवन, याबद्दलचा विचार सुरू होतो. आपल्याला आलेले हे अनुभव आपल्या प्रेक्षकांना सांगावे या आंतरिक ऊर्मीतून त्यां'मी आणि माझ्या भूमिका' हा कार्यक्रम करतात. त्या म्हणतात," विविध भूमिका करत गेले आणि अनुभवाचं गाठोड वाढत गेलं. भूमिकांच्या पलीकडे प्रेक्षकांना सांगण्यासारखं आपल्याकडे खूप आहे. त्यांना ते कळलं पाहिजे असा मनाने हट्टच घेतला. मी भूमिका करते म्हणजे नक्की काय करते? भूमिकेतला यांत्रिकपणा म्हणतात तो का? आणि कसा येतो? भूमिका करताना सह कलावंता बरोबर नातं काय असतं? मला माझ्या प्रेक्षकांबद्दल काय वाटतं? माझ्या भूमिकांनी मला काय दिलं? त्यातल्या काहींनी माझ्या खाजगी जीवनात डोकावण्याचा प्रयत्न केला आणि मला सुजाण कसं बनवलं. कलावंत लालन सारंग व खाजगी जीवनातली लालन सारंग यात कसा आणि काय फरक आहे? इतकी धावपळ होत असताना संसार कसा काय सांभाळला? हे आणि असे अनेक प्रश्न प्रेक्षकांच्या मनात कलावंताबद्दल असतात.त्याची उत्तर माझ्याकडे आहेत."[११] हा कार्यक्रम म्हणजेच एका अर्थाने त्यांचं आत्मकथनच होतं.

एका नाट्यकलावंताचा घडत गेलेला प्रवास आपल्याला सुन्न करून जातो. एका वेगळ्या जीवनाचे, जगाचे दर्शन घडवतो. पडद्यामागचे जग दाखवतो आणि कलावंत हा एक माणूसच आहे हे सांगतो. भूमिका आणि वैयक्तिक जीवन यांची सरमिसळ झाल्यानंतर काय होतं, काय भोगावंलागतं, याचं दर्शन हे आत्मकथन आपल्याला घडवते. यातून एका संवेदनशील कलावंताचा जीवनपट उलगडत जातो. त्याबरोबरच मराठी रंगभूमीचा सुवर्णकाळही डोळ्यासमोरून जातो. या दृष्टीने हे आत्मकथन महत्त्वाचे आहे.

Shivaji College of Arts Hingoli

संदर्भ:-

१) अत्रे प्र. के.- राजकीय आत्मचरित्र स्वरूप आणि समीक्षा (संपादन) अक्षरदान प्रकाशन, पुणे. प्र. आ. २०१९ पृ.४३

२) यादव आनंद -आत्मचरित्र मीमांसा, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे. प्र. आ. १९९८ पृ. ८

३) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ. ८

४) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२ पृ.८

५) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.६१

६) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.२३२

७) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.१४२

८) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.१४८

९) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.१४९

१०) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.१५३

११) सारंग लालन – जगले जशी, डिंपल पब्लिकेशन मुंबई, १९९२पृ.१६३

Assistant Professor
Shivaji College,Hingoli.
Tq.& Dist.Hingoli.(MS.)

Shivaji College of Hingoli

मराठी साहित्य व मानवी मूल्ये

संपादक
डॉ. गणेशचंद्र शिंदे
डॉ. संजय जगताप
डॉ. विश्वाधार देशमुख
डॉ. संगीता घुगे

Assistant Professor
Shivaji College,Hingoli.
Tq.& Dist.Hingoli.(MS.)

परिकल्पना

Shivaji College of Art's Hingoli

© सम्पादकाधीन

प्रथम संस्करण : 2022

ISBN : 978-93-95104-09-8

मूल्य : ₹ 995

शिवानद तिवारी द्वारा *परिकल्पना*, के-37, अजीत विहार, दिल्ली-110084
से प्रकाशित और शेष प्रकाश शुक्ल, दिल्ली से टाइप सेट होकर
काम्पैक्ट प्रिंटर्स, दिल्ली-110032 में मुद्रित

Shivaji College Hingoli

54. मानवीय मूल्यांचा व्यक्तीजीवनावर प्रभाव एक अध्ययन — 348
—...ता चिटकलवार

55. संत तुकारामाच्या अभंगातील मानवी मूल्ये — 357
—प्रा. विनायक जाधव

56. दलित साहित्य आणि मानवी मूल्ये — 361
—प्रा. अरुण बळीराम पडघन

57. संत तुकाराम यांच्या काव्यातील मानवी मूल्यांचा शोध — 366
—डॉ. हनुमंत मारोतीराव भोपाळे

58. समाज सुधारणेत मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे व्यक्तिमत्व महात्मा बसवेश्वर — 373
—प्रा. देविदास गोविंदराव चव्हाण

59. अर्थशास्त्रातील नैतिक मूल्य एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — 377
—प्रा. डॉ. डी.डी. भोसले

60. शरदचंद्र मुक्तिबोध यांच्या काव्यातून व्यक्त होणारा मानवी मूल्यांचा उद्घोष — 381
—डॉ. लोणे राजेंद्रकुमार लक्ष्मणराव

61. साहित्य आणि मानवी मूल्ये — 391
—डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे

62. संत गाडगेबाबा यांनी जीवनात जोपासलेली मानवी मूल्ये — 396
—प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे

63. प्रशासनातील नैतिकता — 401
—डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव

64. आंबेडकरवादी साहित्यातील मानवी मूल्ये — 405
—डॉ. ल.ना. वाघमारे

65. मानवी मूल्यांच्या परिप्रेक्ष्यातून ग्रामगीता एक अवलोकन — 410
—डॉ. शारदा कदम

66. संत तुकाराम यांच्या अभंगातील मानवता — 416
—प्रा. डॉ. पंजाब लक्ष्मण शेरे

67. 'वन पार्ट वुमन' कादंबरीतील अदृश्य सामाजिक दबाव आणि मानवी मूल्ये — 420
—राहुल रमेश चिल्लावार

Shivaji College of Arts, Hingoli

61. साहित्य आणि मानवी मूल्ये

डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे
शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली

मूल्य या शब्दाचा शब्दशः अर्थ मानवी गरज किंवा इच्छा यांची पुरती करणारी वस्तू असा होतो. पण नैतिक मूल्य म्हणजे केवळ इच्छांची पुरती असं म्हणता येत नाही. आत्मकल्याणार्थ जी वस्तू उपयुक्त ठरत असेल तिलाच नैतिक जीवनात मूल्य प्राप्त होत असते. वागणूक विषयीचे, वर्तणुकीविषयीचे आदर्श म्हणजे मूल्य असे म्हणता येईल. मूल्य म्हणजे काय? हे सांगताना अंजली कुलकर्णी म्हणतात, ''सामान्यपणे सर्वांचे हितसंबंध जपले जावेत यासाठी वर्तनुकी संबंधी काही नियम, काही पद्धती स्वीकाराव्या, पाळाव्या लागतात मनुष्यप्राण्यापुरतेच बोलायचे झाले तर सर्वसाधारणपणे प्रत्येक माणसाला समाजात वावरताना, इतरांशी व्यवहार करताना आणि स्वतःचे जीवन जगताना ते आनंदाने, शांततेने सु व्यवस्थितपणे जगता यावे यासाठीच हे नियम बनवले जातात. व्यक्तीचे वैयक्तिक आणि सामाजिक स्वास्थ जपणे हा त्यामागील उद्देश असतो.''[1] म्हणजे मानवी जीवन अधिक संपन्न, सुखी, आनंदी करण्यासाठी मानवी मूल्यांची आवश्यकता असते. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजात राहतो. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक घटकाचं हित लक्षात घेऊन ही मूल्यांची चौकट तयार केलेली असते. ती प्रत्येकाने पाळणं अपेक्षित असतं. समाजाच्या ते हिताचे असते. माणूस म्हणून जगताना, इतरांशी व्यवहार करताना त्याला काही नियम पाळावे लागतात. यालाच मानवी मूल्ये म्हणता येईल. मानवी मूल्यांमध्ये काही बदलणारी तर काही अपरिवर्तनशील अशी मूल्य मानली जातात. बदल हा सृष्टीचा नियम आहे. मानवी जीवन हे सतत बदलत असते. देश, काल, परिस्थितीनुसार त्यात बदल हा होत असतो. त्याच पद्धतीने मानवी मूल्ये ही बदलताना दिसतात. काळानुसार काही नवीन मूल्ये स्वीकारावी लागतातय तर काही कालबाह्य झालेली मूल्ये सोडूनही द्यावी लागतात. अंजली कुलकर्णी यांच्या मते, ''देश, काल आणि परिस्थिती यातील फरकानुसार वर्तणुकीविषयीच्या कल्पना, नियम, मूल्ये बदलत जातात. म्हणजेच मूल्ये ही आपण समजतो तितकी अबाधित, बदल होऊ न शकणारी अशी नसतात. अगदी किलाबाधित अशी काही मूल्ये आपण मानतो. त्यांना सुद्धा परिस्थितीनुरूप बदलावे लागते आणि ते अतिशय आवश्यक आहे.''[2] मानवी कल्याणाच्या हेतूनेच आज केलेले काही नियम पुढे चालून लागू होतीलच असे नाही, काळाच्या ओघात त्यात आवश्यक ते बदल करावे लागतात. असे झाले नाही तर, हे नियमच

Shivaji College of ... Hingoli

समाजाच्या पायातील बेड्या ठरतात. आणि प्रगतीच्या आड येतात. ऊदा-स्त्रीच्या बाबतीतील काही नियम काळाच्या ओघात बदलली आहेत. त्यामुळे देश, काल, परिस्थितीप्रमाणे मुल्ये ही बदलणारी असतात. अंतिमतः मानवी कल्याण नजरेसमोर ठेवून तयार केलेली नियमांची चौकट म्हणजे मूल्ये होत. क्षमा, विवेक, स्वातंर्त्य, पवित्रता, करुणा, प्रामाणिकपणा, नम्रता, सत्य, अहिंसा, संवेदनशीलता, जबाबदारी, आदर, कृतज्ञता इत्यादी मानवी मूल्ये आहेत. आपलं आणि दुसऱ्याचे जीवन सुखी संपन्न करण्यासाठी या मूल्यांची कास प्रत्येक व्यक्तीने धरणे आवश्यक आहे.

साहित्य आणि मानवी मूल्ये यांचा जेंव्हा विचार होतो तेव्हा साहित्याची निर्मिती करणारा साहित्यिक हा समाजाचा एक घटक असतो हे लक्षात घ्यावे लागते. साहित्य ही जशी त्या साहित्यिकाची वैयक्तिक निर्मिती असते. त्याच वेळेस तो साहित्यिक ज्या समाजात राहतो तेथील रूढी, परंपरा, आचार विचार, भाषा, भौगोलिक, सांस्कृतिक वातावरण या सर्वांचा परिणाम त्याच्यावर होत असतो. समाजात घेतलेल्या अनुभवातूनच त्याची जडन-घडन होत असते. आपल्याला आलेल्या अनुभवालाच तो साहित्यातून शब्दबद्ध करत असतो. साहित्यिक हा सामान्य माणसाप्रमानेच एक माणूस असतो. मात्र त्यांच्याकडे संवेदनशीलता अधिक असते. त्यामुळे तो कोणत्याही घटनेकडे अधिक संवेदनशीलपणे पाहू शकतो. त्या घटनेची व्यवस्थित चिकीत्सा करू शकतो. एका अर्थाने साहित्य म्हणजे त्या त्या समाज जीवनाचे यथार्थ दर्शनच असते. म्हणूनच समाजाच्या अभ्यासासाठी त्या त्या काळातील साहित्यकृतीचा अभ्यास केला जातो. डॉ. विद्या व्यवहारे यांच्या मते, "साहित्याचे मूल्य दुहेरी असते. समाजातील एक सर्जनशील कृती म्हणजेच एक सांस्कृतिक घटना म्हणून आणि एक स्वतंत्र कला निर्मिती म्हणून. साहित्यकृती ही समाजात घडत असल्याने समाजाचा या संदर्भात विचार अपरिहार्य ठरतो."[3] यातून साहित्य आणि समाज यांचा संबंध लक्षात येतो. त्यामुळे मानवी जीवनाचं कल्याण साधनाऱ्या, मानवी मूल्यांची रुजवणूक करण्याचं काम साहित्य करत असतं.

प्राचीन काळी मम्मटाने साहित्याची जी प्रयोजनं सांगितली आहेत, त्यामध्ये 'व्यवहार ज्ञान' आणि 'कांतासम्मित उपदेश' ही जी दोन प्रयोजन आहेत त्यातून समाजाला हितकारक अशा गोष्टी किंवा ज्ञान देणे अपेक्षित आहे. म्हणजेच समाजाला दिशा देण्याचे काम साहित्य करते. कसे वागावे कसे वागू नये हे सांगते. तसेच चांगले काय वाईट काय हे देखील सांगते. म्हणजेच मानवी मूल्ये प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे वाचकाच्या अंगी रुजवते. साहित्यातून केलेला उपदेश हा पत्नीप्रमाणे प्रेमळपणे केलेल्या उपदेशासारखा असतो. त्यामुळे तो लगेच पटतो.

मराठी साहित्यात खूप मोठी लोकसाहित्याची परंपरा आहे. लोकसाहित्यात नितीकथा मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळतात. लहान मुले म्हणजे उद्याचे भावी नागरिक असतात. ते नीती संपन्न, आदर्श नागरिक होण्यासाठी गोष्टीच्या माध्यमातून मानवी मूल्ये सांगितली जातात. नीतिकथांची निर्मिती मानवी मूल्ये समाजात रुजावीत

Shivaji College

…र्च हेतूने करण्यात आलेली आहे. जातक कथा किंवा प्राणी कथा यांची उदाहरणे आहेत. रामायण आणि महाभारत हे तर आपलं अभिजात साहित्य आहे. जीवनातील प्रत्येक समस्या, प्रत्येक स्वभावाची माणसे यात भेटतात. त्यातून कळत नकळतपणे मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला आहे. नेकीने वागर्णाया, दुसऱ्याचा विचार करर्णाया, समाजाच्या भल्यासाठी काम करणाऱ्या व्यक्तींचा नेहमी विजय होतो. हा विचार ही महाकाव्य देतात. महानुभाव साहित्य किंवा संत साहित्य याचं प्रयोजनच लोककल्याण हे होतं. त्यामुळे मानवी मूल्यांची रुजवणूक हे साहित्य करतं. चांगलं काय वाईट काय. याची जाण या साहित्याच्या वाचनाने येते. संत तुकाराम आपल्या अभंगाचं प्रयोजन सांगताना म्हणतात, ''बुडती हे जन न देखवे डोळा म्हणून कळवळा येत असे.'' म्हणजे सामान्य माणसाला कोणी फसवत असेल, त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेत असेल तर त्याला वेळीच सावध करण्याचे काम संतांनी आपल्या अभंगातून केले आहे. संत नामदेवांनी ''नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी'' असं म्हटलेलं आहे. म्हणजे सामान्य माणसाला खरे ज्ञान देणे गरजेचे होते. तेच काम संतांनी आपल्या साहित्यातून केले आहे. संत ज्ञानेश्वर 'पसायदानाच्या' माध्यमातून संपूर्ण मानवी जातीचे कल्याण अपेक्षितात. हे साहित्य स्वतःसाठी नव्हतं तर ते समाजाच्या भल्यासाठीच निर्माण झालं होतं. समाजावर योग्य संस्कार करणं, समाजाला योग्य दिशा दाखवणे हाच या साहित्याचा उद्देश होता. संपूर्ण संत साहित्य हे मानवी कल्याण हेच प्रयोजन ठेवून लिहिल्या गेलेलं दिसतं. जे जे मानवी जीवनासाठी हितकारक आहे त्याचा पुरस्कार आणि जे मानवी जीवनासाठी घातक आहे अशा सर्व गोष्टींचा, प्रवृत्तींचा निषेध या साहित्यातून केलेला दिसतो. चिरंतन मानवी मूल्य रुजवण्याचं, वाढवण्याचं कार्य या साहित्यातून शेकडो वर्ष झालेलं आहे. त्यामुळे काळाच्या ओघात आजही हे साहित्य टिकून आहे. अभिजात साहित्य म्हणून ज्याला ओळखलं जातं ते साहित्य मानवी मूल्यांची रुजवणूक करणार असंच साहित्य असतं.

आधुनिक साहित्याचा या दृष्टीने विचार केला असता आपल्याला असे दिसते की, ह.ना. आपटे, श्री. म.माटे, केशवसुत इत्यादी प्रारंभीच्या आधुनिक साहित्यिकापासून ते अलीकडच्या काळातील वेगवेगळया प्रवाहातून लेखन करणाऱ्या नवोदित लेखकांपर्यंत जे साहित्य निर्माण झाले आहे त्यातून मानवी जीवनातील वेगवेगळे प्रश्न, समस्या यांचे चित्रण जसे आले आहे. तसेच त्यावरील उपायांचे चित्रण देखिल आलेले पाहायला मिळते. म्हणजेच मानवी हित हीच प्रेरणा याही साहित्यातून दिसून येते. 'कलेसाठी कला' की 'जीवनासाठी कला' हा वाद आधुनिक मराठी साहित्यात खूप गाजला. दोन्ही मतप्रवाहाच्या लोकांनी आपल्या आपल्या भूमिकेचे समर्थन केलेले दिसते. मुळात कोणतीही कला मानवी जीवन सुखी, समृद्ध आणि सौंदर्य पूर्ण करण्यासाठीच निर्माण झालेली दिसते. उदा एकच प्याला आणि नटसम्राट ही दोन्ही नाटकं मराठी साहित्यातील खूप गाजलेल्या शोकांतिका आहेत. या दोन्ही कलाकृतीतून

Shivaji College
Hingoli

मानवी जीवनासंबधी उपकारक असा संदेश दिला आहे. एकच प्याला हे नाटक पाहिल्यानंतर अनेक जणांनी दारू सोडली. तर नटसम्राट हे नाटक पाहिल्यानंतर आई-वडिलांना आपल्या मुलावर किती अवलंबून राहावे हे समजले. पैसा हा जीवनात आवश्यक आहे आणि शेवटपर्यंत त्याच्यावर आपला मालकी हक्क असणे आवश्यक आहे हे समजले. अशा पद्धतीने कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र यातून मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला दिसतो आणि त्याचा परिणाम वाचकांच्या मनावर निश्चितच होत असतो. मानवी मूल्ये ही समाजाचं, मानवाचं हित साधण्यासाठीच तयार झालेली असतात. त्यामुळे कलेतून कळत नकळतपणे मानवी मूल्यांचा पुरस्कार केलेला असतो. डॉ. विद्या व्यवहारे यांच्या मते, ''साहित्य ही एक आशयप्रधान ललित कला असल्याने तिचा केवळ कलेच्या दृष्टीने अभ्यास करून चालत नाही. साहित्यातील आशय व्यक्ती आणि समाजजीवन सलग्न असतो. साहित्यकृतीचे मोल ठरवितांना त्यातील जीवनमूल्य ही महत्त्वाची असतात.''[4]

आधुनिक काळात एकूणच मानवजाती पुढील प्रश्न बदलले आहेत. मानवाने खूप वैज्ञानिक, भौतिक प्रगती केली. भौतिक सुखाच्या मागे लागून आज माणूस शाश्वत सुख हारवून बसला आहे. पर्यावरणाचे खूप मोठे भयानक असे प्रश्न आपल्या समोर निर्माण झाले आहेत. यातून मानवी अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह उभे झाले आहे. भोगवादी, चंगळवादी प्रवृत्ती वाढल्यामुळे शांतता, समाधान ही मानवी मूल्ये हारवत चालली आहेत. हावरटपणा, अतिलालसा, स्वार्थासाठी वाटेल ते अशा विकृती समाजात वाढत आहेत. नैतिक मूल्यांचे अधःपतन होताना दिसत आहे. अशा या अंधकारमय काळात मानवी जीवन जर टिकून ठेवायचे असेल तर, त्यावर एकच उपाय म्हणजे मानवी मूल्यांचा पुरस्कार करणे. ती लोकांपर्यंत रुजवण्यासाठी प्रयत्न करणे. हे कार्य प्राचीन काळापासून साहित्याच्या माध्यमातून होत आले आहे. आधुनिक काळातही साहित्य हे कार्य करत आहे. मराठी साहित्यात निर्माण झालेले वेगवेगळे प्रवाह जर पाहिले तर आपल्याला असे दिसते की, त्या त्या प्रवाहाच्या साहित्यातून त्या त्या समाज गटाचे प्रश्न मांडले आहेत. अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम साहित्य हे करत असतं. त्यामुळे साहित्य आणि मानवी मूल्य यांचा संबंध आहे. आजच्या काळातही समाजात नैतिक मूल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी साहित्याचा चांगल्या पद्धतीने वापर होऊ शकतो. आजच्या मूल्यहीनतेच्या काळात विवेकाने वागायला, प्रामाणिकपणे व सचोटीने जीवन जगायला, दुसऱ्यांच्या स्वातंत्र्याचा, मताचा आदर करायला, संवेदनशील बनायला, जबाबदारीची जाणीव करून द्यायला मदत करणाऱ्या बद्दल कृतज्ञता व्यक्त करायला शिकवण्याचं काम साहित्य करते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूलभूत हक्काची रुजवणूक साहित्याच्या माध्यमातून होत असते. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे मानवी मूल्यांची रुजवणूक साहित्याच्या माध्यमातून होते. त्यामुळे साहित्य आणि मानवी मूल्य यांचा संबंध हा अन्योन्य अशा प्रकारचा आहे.

229

संदर्भ

1. कुलकर्णी अंजली स्त्री स्वत्वाचा शोध, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर. प्र.आ. 2010 पृ. 14
2. कुलकर्णी अंजली स्त्री स्वत्वाचा शोध, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर. प्र.आ. 2010 पृ. 15
3. 2003 पृ. 61
4. डॉ. व्यवहारे विद्या साहित्य विमर्श, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.प्र.आ. 2003 पृ. 65

Shivaji College of Arts Hingoli

Assistant Professor
Shivaji College,Hingoli.
Tq.& Dist.Hingoli.(MS.)